

ส้มป่อย: บทบาทในพิธีกรรมและความเชื่อท้องถิ่นล้านนา Acacia Concinna (Sompoy): Role in Rituals and Local Beliefs of Lanna

พระมหาศิวกร ปญญาวชิโร¹, พระปลัดสุกฤษฎ์ ปิยสีโล²,
พระครูใบฎีกาเฉลิมพล อริยวิโส³ และ พระครูโสภิตชัยวงศ์⁴
Phramaha Siwagorn Panyavajiro¹, Phrapalad Sukrit Piyasilo²,
Phrakhrubaidika Chalermpon Ariyavangso³ and Phrakhru Sophitchaiwong⁴

Received: 28 May 2025; Revised: 13 July 2025; Accepted: 17 July 2025

บทคัดย่อ

บทความนี้มุ่งศึกษาความสำคัญของ “ส้มป่อย” ในบริบทของวัฒนธรรมล้านนา โดยเฉพาะในพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับความเชื่อในการชำระล้างสิ่งอัปมงคล ส้มป่อยมิได้เป็นเพียงพืชสมุนไพรพื้นบ้านที่มีคุณสมบัติทางเภสัชกรรมและใช้ประโยชน์ในชีวิตประจำวันเท่านั้น แต่ยังมียาทางจิตวิญญาณในฐานะพืชศักดิ์สิทธิ์ที่สัมพันธ์กับการปลดปล่อยเคราะห์กรรมและฟื้นฟูพลังชีวิต ความเชื่อดังกล่าวสะท้อนผ่านการใช้ฝักส้มป่อยในพิธีสะเดาะเคราะห์ รดน้ำดำหัว และพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับการเปลี่ยนผ่านช่วงชีวิต เช่น การเกิด การตาย องค์กรความรู้เกี่ยวกับส้มป่อยจึงครอบคลุมทั้งด้านพฤกษศาสตร์ การแพทย์แผนโบราณ และวัฒนธรรมความเชื่อ ส้มป่อย” ไม่เพียงแต่ในฐานะพืชสมุนไพร แต่ในฐานะสะพานเชื่อมโยงระหว่างธรรมชาติ ความเชื่อ จิตวิญญาณ และภูมิปัญญาท้องถิ่นล้านนา ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์อันแนบแน่นระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ และความต่อเนื่องของวัฒนธรรมผ่านพิธีกรรมที่ดำรงอยู่ร่วมกับวิถีชีวิตของชาวล้านนามายาวนาน

คำสำคัญ: ส้มป่อย; พิธีกรรม; ความเชื่อท้องถิ่น

Abstract

This article explores the cultural significance of Som Poi (*Acacia concinna*) in the context of Lanna traditions, particularly its role in rituals associated with the purification of misfortune. Som Poi is not only a traditional medicinal plant with pharmacological benefits and practical daily uses, but also holds profound spiritual meaning. It is considered a sacred plant linked to the release of misfortune and the

^{1 2 3 4} มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตพะเยา; Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Phayao Campus
Corresponding Author, E-mail: sukid.tha@mcu.ac.th

rejuvenation of life force. This belief is reflected in the use of Som Poi pods in various rites, such as sadoh kroh (misfortune-lifting ritual), rod nam dam hua (water-pouring rite of respect), and life transition ceremonies such as birth and death. The body of knowledge surrounding Som Poi thus encompasses botany, traditional medicine, and cultural beliefs. It serves as a symbolic bridge between nature, belief systems, spirituality, and the local wisdom of Lanna, highlighting the deep-rooted connection between humans and nature, and the continuity of culture through rituals embedded in the everyday life of the Lanna people.

Keywords: Sompoi; Ritual; Local belief

บทนำ

ล้านนา คือ อาณาจักรทางภาคเหนือของประเทศไทย ที่มีอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมอันโดดเด่นและลุ่มลึก เกิดจากการผสมผสานระหว่างอิทธิพลทางศาสนา วรรณกรรมท้องถิ่น และวิถีชีวิตของผู้คนที่ผูกพันกับภูมิประเทศอันอุดมสมบูรณ์ ภูมิประเทศที่โอบล้อมด้วยภูเขาและสายน้ำ ได้หล่อหลอมให้ชาวล้านนาเกิดความเชื่อในพลังธรรมชาติและวิญญาณแห่งป่าเขา ในขณะที่พระพุทธศาสนา โดยเฉพาะนิกายเถรวาท ได้เข้ามามีบทบาทสำคัญในล้านนาตั้งแต่สมัยอาณาจักรล้านนาถือกำเนิดขึ้น ตั้งแต่การก่อตั้งอาณาจักรโดยพญามังราย และโดยเฉพาะอย่างยิ่งบทบาทสำคัญของพญากือนาในการอาราธนาพระสุมนเถระจากสุโขทัยมาเผยแผ่พระพุทธศาสนาถึงกวางศิโนล้านนา ใน พ.ศ.1912 (สรสวดี อ่องสกุล, 2561) ทำให้วัดวาอารามกลายเป็นศูนย์กลางของชุมชนทั้งในแง่การศึกษา การถ่ายทอดศิลปกรรม และเป็นพื้นที่ประกอบพิธีกรรมที่มีความหมายลึกซึ้ง อิทธิพลของพระพุทธศาสนายังปรากฏในความเชื่อพื้นบ้านล้านนาผ่านการผสมผสานกับพิธีกรรมเดิม เช่น พิธีสะเดาะเคราะห์ พิธีเรียกขวัญ ที่มักจะมีการสวดบทพระปริตรหรือบทสวดพุทธคุณเข้ามาประกอบ ทำให้เกิดความศักดิ์สิทธิ์และช่วยยั้งความคุ้มครองจากพระพุทธรูป พระธรรม และพระสงฆ์ (อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว และเดวิด เค. วัยอาจ, 2543)

แม้จะผสมผสานกับคติผีและความเชื่อดั้งเดิม พระพุทธศาสนายังคงทำหน้าที่เป็นรากฐานทางจิตวิญญาณ ให้หลักธรรมและแนวทางการดำเนินชีวิต เช่น ความเมตตา ความเสียสละ การอยู่ร่วมกันอย่างสันติ ซึ่งได้หล่อหลอมให้วิถีชีวิตล้านนามีเอกลักษณ์ และยึดมั่นในความสมดุลระหว่างโลกทางวัตถุและทางจิตใจ (กรมการศาสนา, 2560) บทบาทของพิธีกรรมและความเชื่อท้องถิ่นในล้านนา จึงมิใช่เพียงแค่การดำรงชีวิตทางวัฒนธรรม แต่ยังเป็นเครื่องมือสำคัญในการเชื่อมโยงอดีต ปัจจุบัน และอนาคตของชาวล้านนาเข้าด้วยกัน โดยคงความหมายและคุณค่าอย่างมั่นคง แม้ในสังคมสมัยใหม่ที่กำลังเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว (ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร, 2562)

พิธีกรรมต่าง ๆ ตามความเชื่อของชาวล้านนา เมื่อมีการกระทำขึ้นทุกครั้งจึงมีการเชื่อมโยงเข้ากับจิตวิญญาณของบรรพชนอยู่เสมอ ชาวล้านนาเชื่อกันว่า ในการประกอบพิธีกรรม

ต่าง ๆ ต้องมีพืชที่มีความศักดิ์สิทธิ์ตามความเชื่อของบรรพบุรุษที่ขาดไม่ได้ คือ “ส้มป่อย” ซึ่งเป็นพืชสมุนไพรพื้นถิ่นที่เป็นสื่อกลางสำคัญในการประกอบพิธีกรรมทางศาสนา และจารีตประเพณี ความเชื่อทางจิตวิญญาณ และมิติทางสังคมวัฒนธรรม ยังปรากฏอยู่ในพิธีกรรมทางจิตวิญญาณแทบจะทุกพิธีกรรม ทำให้มีความสำคัญทั้งทางด้านจิตวิญญาณ นอกจากนี้ ส้มป่อยเป็นทั้งตำรายาแผนพื้นบ้านโบราณ อาหารประจำถิ่น และยังปรากฏเชิงสัญลักษณ์ ที่แสดงออกถึงวิถีชีวิตชุมชนของคนล้านนาอีกด้วย ส้มป่อย เป็นพืชสมุนไพรพื้นเมืองที่มีการแพร่กระจายอย่างกว้างขวางในภูมิภาคเอเชียใต้และเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยเฉพาะในประเทศไทยตอนบนที่มีภูมิประเทศเป็นป่าเบญจพรรณและพื้นที่สูง ส้มป่อยมิได้เป็นเพียงพืชพื้นถิ่นที่มีคุณสมบัติทางพฤกษศาสตร์โดดเด่น เช่น ลำต้นที่เลื้อยพัน กิ่งมีหนาม และฝักที่มีรสเปรี้ยว หากยังเป็นพืชที่มีบทบาทสำคัญทั้งในทางการใช้ประโยชน์ด้านสุขภาพ วัฒนธรรม และพิธีกรรมท้องถิ่นมายาวนาน (คณะเภสัชศาสตร์ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี, 2563)

นอกจากนั้น ส้มป่อย ยังมีความสัมพันธ์อย่างแนบแน่นกับภูมิปัญญาและความเชื่อท้องถิ่นล้านนา โดยเฉพาะในด้านความเชื่อเกี่ยวกับการชำระล้างสิ่งอัปมงคล และการปลดปล่อยเคราะห์กรรม ซึ่งสะท้อนให้เห็นผ่านการใช้ฝักส้มป่อยในพิธีกรรมสะเดาะเคราะห์ รดน้ำดำหัว และการประกอบพิธีกรรมอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องกับการเปลี่ยนผ่านชีวิต (นรชาติ หอมสุวรรณ, 2560) ตลอดจนการปรากฏอยู่ในวรรณกรรมพื้นบ้าน อาทิ ซาตกรเรื่อง “พรหมจักร” ที่ส้มป่อยมีบทบาทเป็นสื่อกลางของพลังธรรมชาติในการกำจัดอำนาจอธรรม (สิงหะ วรรณสัย, 2522; ประคอง กระแสชัย, 2524) จากความหลากหลายของบทบาททางพฤกษศาสตร์ การแพทย์แผนโบราณ และความเชื่อทางวัฒนธรรม การศึกษาส้มป่อย จึงเป็นการศึกษาที่ไม่เพียงแต่ เพื่อทำความเข้าใจพืชสมุนไพรชนิดหนึ่งเท่านั้น หากยังสะท้อนให้เห็นถึงพลวัตของภูมิปัญญาท้องถิ่น ความเชื่อ และวิถีชีวิตของผู้คนในสังคมล้านนาอีกด้วย

เนื้อเรื่อง

1. ความสำคัญของส้มป่อย

ส้มป่อย เป็นพืชพื้นเมืองที่พบได้ทั่วไปในภูมิภาคเอเชียใต้และเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ รวมถึงประเทศไทย ด้วยลักษณะทางพฤกษศาสตร์ที่โดดเด่น โดยเฉพาะอย่างยิ่งฝักที่มีรสเปรี้ยว ทำให้ส้มป่อยมีบทบาทสำคัญในวิถีชีวิตของผู้คนมาแต่โบราณ นอกเหนือจากการใช้ประโยชน์ในครัวเรือนและการแพทย์แผนโบราณแล้ว ส้มป่อยยังมีความเชื่อมโยงกับความเชื่อทางวัฒนธรรมในด้านการชำระล้างและความบริสุทธิ์ โดยเฉพาะในภูมิภาคล้านนา ส้มป่อยถูกนำมาใช้ในพิธีกรรมต่าง ๆ เพื่อ “ล้างขวย” หรือ “แก้เคล็ด” ตามความเชื่อพื้นบ้านว่ามีพลังในการขจัดสิ่งอัปมงคลและส่งเสริมความเป็นสิริมงคล (จารุวรรณ วรรณศิริ, 2561; ศรีสักร วัลลิโกดม, 2543)

ในเชิงพฤกษศาสตร์ ส้มป่อยอยู่ในวงศ์ย่อย MIMOSOIDEAE ของวงศ์ Fabaceae เป็นต้นไม้พุ่มรอเลื้อยตามต้นไม้อื่นได้สูงถึง 6-7 เมตร ใบประกอบแบบขนนกสองชั้นคล้ายใบชะอมหรือกระถิน ดอกมีขนาดเล็กอัดแน่นในช่อกลม ออกตามปลายกิ่งหรือซอกใบ ฝักแบนยาวมีลักษณะลอนคลื่น

ขนาด 7-9 เซนติเมตร เมื่อแก่เป็นสีน้ำตาลเข้มหรือดำ เมล็ดแบนรีสีดำ ผักส้มป่อยมีรสเปรี้ยวจากสารประกอบซาโปนิน (Saponin) เช่น Acacinin A และ B สารเหล่านี้เมื่อแช่น้ำจะเกิดฟอง ช่วยชำระล้างสิ่งสกปรกได้ดี ผักส้มป่อยจึงถูกนำมาใช้แทนสบู่หรือแชมพูตามธรรมชาติในอดีต สรรพคุณทางยาของส้มป่อยมีมากมาย เช่น ใบช่วยขับเสมหะ แก้บิด บำรุงโลหิต ดอกช่วยแก้เส้นเอ็นพิการ ผักเป็นยาขับเสมหะ แก้ไอ แก้ผดผื่น เปลือกใช้เจริญอาหาร แก้ไอ ต้นและรากแก้ไข้ ท้องร่วง ฝี และยังมีการนำส่วนต่างๆ ของส้มป่อยมาประกอบตำรับยาแก้ไข้ ยาแก้รังแค หรือแม้แต่ตำรับสมุนไพรสำหรับบำรุงร่างกาย (พเยาว์ เหมือนวงษ์, 2550)

นอกจากนั้น ส้มป่อยยังเกี่ยวข้องกับอาหารพื้นเมืองภาคเหนือ โดยนิยมใช้ยอดและใบอ่อนเป็นผักสดรับประทานคู่กับอาหารจำพวกลาบหรือแจ่ว ใส่ในแกงส้ม แกงบอน ต้มส้ม เพื่อช่วยเพิ่มรสเปรี้ยวและดับกลิ่นคาวปลา ยอดส้มป่อยมีวิตามินเอและเบต้าแคโรทีนสูง ช่วยต้านอนุมูลอิสระและเสริมสร้างภูมิคุ้มกัน ด้วยคุณสมบัติทั้งทางการใช้สอย การแพทย์พื้นบ้าน และคุณค่าทางโภชนาการ ส้มป่อยจึงมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อวิถีชีวิต วัฒนธรรม และการดูแลสุขภาพของชุมชนล้านนาและชุมชนไทยโดยรวมจนถึงปัจจุบัน (กรมอนามัย, 2561)

2. ภูมิปัญญาพื้นบ้านและที่มาทางประวัติศาสตร์ของส้มป่อยล้านนา

ผักส้มป่อย นอกเหนือจะเป็นต้นไม้ที่มีสรรพคุณและมีประโยชน์ในชีวิตประจำวันของชนชาวล้านนามาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ยังถือเป็นพืชสมุนไพรมงคล ในภาษาล้านนา คำว่า “ป่อย” ในภาษาเมือง มีความหมายว่า “ปล่อย” หรือ “ปลดปล่อย” ซึ่งสะท้อนคุณลักษณะสำคัญของพืชชนิดนี้ในความเชื่อดั้งเดิม นั่นคือการช่วยปลดปล่อยเคราะห์ร้ายและสิ่งอัปมงคลออกไปจากชีวิต (นรชาติ หอมสุวรรณ, 2560) ชาวล้านนาจึงนิยมใช้ผักส้มป่อยประกอบในพิธีกรรมใช้ประกอบพิธีทั้งทางศาสนาและพิธีกรรมของชาวบ้าน ตั้งแต่เกิดจนตายมาอย่างต่อเนื่องยาวนาน โดยเฉพาะพิธีสะเดาะเคราะห์ สงเคราะห์ พิธีรดน้ำมนต์เพราะเชื่อว่าส้มป่อยเป็นพืชศักดิ์สิทธิ์ช่วยขจัด ปลดปล่อย ความโชคร้าย เคราะห์กรรม ความอัปมงคล ให้หลุดพ้นจากชีวิต ตามความเชื่อของชาวล้านนาคนไหนไม่สบายใจ ไม่สบายตัว เจ็บไข้ ได้ป่วยไม่รู้หาย มักจะนำส้มป่อยมาต้ม หรือแช่น้ำอาบ ล้างหน้าหรือล้างหัว โดยจะต้องมนต์คาถามนต์ส้มป่อย หรือมนต์ธรรมสาร รวมถึงบทเจริญพระพุทธมนต์ตามอาการนั้น ๆ นอกจากนี้ ยังมีมีความเชื่อในการเก็บผักส้มป่อยที่ใช้ในพิธีกรรม ต้องเป็นผักที่เก็บในวันเพ็ญขึ้น 15 ค่ำ เดือนห้าของทางภาคเหนือเรียกว่า ห้าเป็งเท่านั้น จึงจะมีความศักดิ์สิทธิ์หรืออย่างน้อยก็ต้องเก็บก่อนฟ้าร้องหรือก่อนฝนตกลงมา เพราะเชื่อกันว่าหากฟ้าร้องฝนตกแล้วจะถือว่าไม่เป็นยา ไม่ขลัง ถือว่าข้ามปีไปแล้ว ซึ่งถือเป็นช่วงเวลาที่ยลัทธิธรรมชาติดูแลอยู่ในภาวะสมบูรณ์ที่สุด ห้ามเก็บจากต้นที่ขึ้นในบริเวณทางแยก ป่าช้า หรือริมน้ำที่มีเงาเรียกว่า “ส้มป่อยงาเงา” เพราะเชื่อว่าจะทำให้พลังศักดิ์สิทธิ์ลดลง อีกทั้งต้องเลือกผักที่มีเจ็ดข้อ และใช้จำนวนเจ็ดผัก ซึ่งสื่อถึงความสมบูรณ์และพลังเวทย์จัดการตามคติความเชื่อล้านนา

หลักฐานทางประวัติศาสตร์และวรรณกรรมท้องถิ่นหลายแหล่ง ได้กล่าวถึงส้มป่อยและสรรพคุณทางความเชื่อของตัวส้มป่อย ยกตัวอย่างคือ วรรณกรรมชาดกเรื่อง “พรหมจักร” ที่ปรากฏตามคดิล้านนา มีตอนหนึ่งที่เล่าถึงเหตุการณ์ อันเป็นตำนานสะท้อนเรื่องกรรมและกฎแห่งธรรมชาติ

ผ่านตัวละครคือ พญาควาย ทรพา และควายทรี ซึ่งเป็นบิดาและบุตรกัน พญาควายทรพาเป็นควายที่มีฤทธิ์เดช มีอำนาจและได้รับการเคารพนับถือจากสัตว์ทั้งหลายในป่า แต่กลับกลายเป็นผู้ใช้อำนาจในทางที่ผิด มีความโหดเหี้ยม และไร้เมตตา จนถึงขั้นเข่นฆ่าควายบริวารรวมทั้งครอบครัวของตนเอง ควายทรีซึ่งเป็นลูกของพญาควายทรพาได้เห็นการกระทำอันโหดร้ายของบิดาก็เกิดความเคียดแค้น แต่ไม่อาจเอาชนะพ่อของตนได้เพราะยังอ่อนแอกว่า ในขณะที่ควายทรีกำลังอ่อนล้าหมดแรงและพ่ายแพ้ต่อการต่อสู้กับบิดา มันได้ล้มลงพียงอยู่กับ เถาส้มป่อย ซึ่งขึ้นอยู่ริม ลำห้วย เถาส้มป่อยนั้นมีน้ำค้างหยดอยู่ตามใบ และได้หยดลงมาต้องกายของควายทรีโดยไม่ตั้งใจ ด้วยความเชื่อล้าหนา น้ำค้างที่หยดจากใบของเถาส้มป่อยนั้นถือว่าเป็นสิ่งบริสุทธิ์ เป็นน้ำที่ผ่านการกลั่นกรองจากธรรมชาติบริสุทธิ์ และต้นส้มป่อยเองก็เป็นพืชที่มีอำนาจชำระล้างสิ่งอัปมงคล เมื่อหยดน้ำจากเถาส้มป่อยต้องกายควายทรี จึงทำให้มันเกิดพลังวิเศษขึ้นมา เป็นพลังที่สะอาดบริสุทธิ์ เป็นพลังแห่งธรรม ตรงข้ามกับพลังของพญาควายทรพาที่เปี่ยมไปด้วยความโหดเหี้ยมและบาปกรรม ควายทรีได้ลุกขึ้นมา ชีวิตพญาทรพาผู้เป็นพ่อ เลือดพุ่งใส่ทะลักจนถึงแก่ความตายลงทันที (สังฆะวรรณสัย, 2522; ประคอง กระแสชัย, 2524)

ตำนานนี้เอง กลายเป็นที่มาของความเชื่อในอานุภาพของน้ำส้มป่อย ชาวบ้านเชื่อว่าน้ำจากฝักส้มป่อยมีฤทธิ์ในการขจัดอาถรรพ์คุณไสย และเสริมพลังชีวิตหรือโชคลาภให้แก่ผู้ใช้ ในทางปฏิบัติตามตำราโบราณจะนำฝักส้มป่อยแห้งมา่างไฟให้หอม ชาวบ้านเชื่อว่าจะเพิ่มอทธิฤทธิ์ให้มีฤทธิ์แรงมากยิ่งขึ้น จากนั้นแช่ลงในน้ำสะอาดที่ผสมผงขมิ้น เรียกว่า “น้ำขมิ้นส้มป่อย” เพื่อใช้ในพิธีต่าง ๆ อย่างไม่รู้ก็ตาม ในสมัยหลังส่วนผสมอาจมีการปรับเปลี่ยนไป บางแห่งเลิกใส่ขมิ้นและหันมาใช้น้ำอบ น้ำหอมและดอกไม้แห้งกลิ่นหอมผสมแทน แต่ยังคงถือว่าต้องใช้ฝักส้มป่อยเป็นหัวใจสำคัญในการทำน้ำมนต์นี้อยู่เช่นเดิม การประกอบพิธีกรรมตามความเชื่อท้องถิ่นล้านนา สิ่งหนึ่งที่จะขาดไม่ได้คือการเตรียมน้ำส้มป่อย เป็นขั้นตอนที่ไม่ได้เป็นเพียงการผสมวัตถุดิบ แต่เป็นกระบวนการที่ต้องอาศัยความตั้งใจ ความเคารพ และความเชื่อมั่นในพลังของธรรมชาติ โดยมีขั้นตอนสำคัญตั้งแต่การคัดเลือกและเตรียมฝักส้มป่อย การผสมกับขมิ้น ดอกไม้หอม จนถึงระยะเวลาการนำส้มป่อย แช่น้ำ และนำไปใช้ในพิธีกรรมนั้น ๆ ตามต้องการ

3. บทบาทของส้มป่อยในพิธีกรรม ประเพณีสำคัญของล้านนา

บทบาทของส้มป่อยในพิธีกรรมล้านนานั้น ครอบคลุมแทบทุกช่วงเหตุการณ์สำคัญของชีวิต ไม่ว่าจะเป็นงานมงคลหรืออวมงคล ทั้งในพิธีทางศาสนาและพิธีทางไสยศาสตร์ ตัวอย่างที่เด่นชัดได้แก่ พิธีสะเดาะเคราะห์ ส่งเคราะห์ ประเพณีปีใหม่เมือง (สงกรานต์ล้านนา), พิธีขึ้นบ้านใหม่ พิธีสืบชาติตา ตลอดจนพิธีกรรมในงานศพ เป็นต้น กล่าวได้ว่า “หากมีงานหรือพิธีใด ก็จะต้องมีส้มป่อยใช้ในงานนั้นทุกครั้ง” ตามคำกล่าวที่ถ่ายทอดผ่านชาวบ้านล้านนา ในส่วนนี้จะได้อธิบายบทบาทของส้มป่อยในพิธีกรรมแต่ละประเภทดังต่อไปนี้

3.1 พิธีสะเดาะเคราะห์ ส่งเคราะห์ พิธีสะเดาะเคราะห์ ส่งเคราะห์ คือ การแก้เคราะห์กรรม หรือส่งสิ่งไม่ดีออกจากตัวบุคคล โดยเฉพาะในวันขึ้นปีใหม่ล้านนา เป็นพิธีกรรมที่มีรากฐานมาจากความเชื่อ ผสมผสานระหว่างพระพุทธศาสนาแบบพื้นบ้าน กับคติไสยศาสตร์ท้องถิ่น มี

วัตถุประสงค์เพื่อจัดสิ่งไม่ดีหรือรู้สึกว่าช่วงนี้ดวงไม่ดี มีเคราะห์ หรือไปดูหมอลแล้วพบว่าดวงตก ก็มักจะทำพิธีอาบน้ำส้มป่อยเพื่อล้างสิ่งร้ายออกไป เช่นเดียวกับกรณีพิเศษเหตุการณ์อัปมงคลต่าง ๆ อย่างเจอผี หรือประสบเคราะห์กรรมทางไสยศาสตร์ ในพิธีสะเดาะเคราะห์ หรือส่งเคราะห์ องค์ประกอบสำคัญในพิธี คือเครื่องสังเวยและของไหว้ ได้แก่ ข้าวตอก ดอกไม้ ธูปเทียน เครื่องหวาน ผลไม้ ชันครูหรือบายศรี ใช้สำหรับบูชาครู บูชาผีบ้านผีเมือง เป็นการขอมาสิ่งศักดิ์สิทธิ์และสิ่งเหนือธรรมชาติ ผู้ที่จะทำการประกอบพิธีบางพื้นที่จะมีทั้งพระสงฆ์หรือหมอปราหมณ์จะสวดคาถา “ส่งเคราะห์, ปัดเคราะห์, แก่เคราะห์” เช่น บทสวดสืบชะตา บทถอนคุณไสย หรือคาถาขับไล่ วิญญาณร้าย หลังจากนั้นจะมีการนำด้ายสายสิญจน์ผูกข้อมือผู้ประกอบพิธี เป็นสัญลักษณ์แห่งความปลอดภัยและการเริ่มต้นใหม่ และใช้น้ำมนต์ส้มป่อย เพื่ออาบน้ำ หรือประพรม เพราะเชื่อว่าน้ำมนต์ส้มป่อยสามารถช่วยปลดปล่อยความโชคร้ายเคราะห์กรรมและความอัปมงคลให้หลุดพ้นไปได้

3.2 ประเพณีปีใหม่เมือง (สงกรานต์ล้านนา) ในเทศกาลสงกรานต์หรือปีใหม่เมืองของล้านนา ส้มป่อยมีบทบาทโดดเด่นมาก โดยชาวล้านนาจะเตรียมน้ำขมิ้นส้มป่อยใส่ขันสำหรับประกอบพิธี “รดน้ำดำหัว” ผู้ใหญ่ที่ตนเคารพนับถือ ซึ่งเป็นการขอพรปีใหม่และขอมาลาโทษผู้หลักผู้ใหญ่ไปพร้อมกัน ความแตกต่างหนึ่งของพิธีรดน้ำดำหัวแบบล้านนากับภาคกลางคือ ชาวล้านนาจะรดน้ำลงบนศีรษะของผู้ใหญ่ แทนการรดลงบนมือแบบภาคกลาง เพราะมีความเชื่อว่าการรดน้ำที่มือนั้นคล้ายกับพิธีรดน้ำศพ จึงหลีกเลี่ยงไปใช้น้ำส้มป่อยรดที่ศีรษะแทนเพื่อความเป็นมงคล พิธีรดน้ำดำหัวนี้ สะท้อนคติความเชื่อเรื่องการชำระล้างสิ่งอัปมงคลของชีวิตออกไป พร้อมกับปีเก่า และเริ่มต้นปีใหม่ด้วยความบริสุทธิ์เป็นสิริมงคลทั้งแก่ผู้น้อยและผู้ใหญ่ที่ร่วมพิธี (กองส่งเสริมศิลปวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยนเรศวร, 2564) ชาวล้านนาถือว่า ส้มป่อยเป็นไม้มงคลที่มีฤทธิ์ในการปัดเป่าสิ่งไม่ดี ดังนั้น น้ำส้มป่อยที่ใช้รดในวันสงกรานต์ จึงเปรียบเสมือนน้ำมนต์ศักดิ์สิทธิ์ที่ช่วยป้องกันเคราะห์ร้าย และนำความโชคดีมาสู่ตนเองและครอบครัวตลอดปีใหม่

3.3 พิธีขึ้นบ้านใหม่และงานมงคลอื่น ๆ ในการทำพิธีขึ้นบ้านใหม่ ซึ่งเป็นพิธีมงคลสำคัญเมื่อจะอยู่อาศัยในเรือนหรือบ้านหลังใหม่ คนล้านนามักประกอบพิธีกรรมที่มีการใช้น้ำส้มป่อยเพื่อความเป็นสิริมงคลแก่เจ้าของบ้านและสถานที่อยู่อาศัยใหม่ พิธีขึ้นบ้านใหม่แบบล้านนาแต่ดั้งเดิมจะนิมนต์พระสงฆ์มาสวดเจริญพระพุทธมนต์ และประกอบพิธีพรมน้ำพระพุทธมนต์ทั่วบ้าน โดยน้ำพระพุทธมนต์ที่ใช้นั้น มักเตรียมจากน้ำขมิ้นส้มป่อยอันเป็นน้ำมนต์ศักดิ์สิทธิ์ให้พรคุ้มครอง การพรมหรือประพรมด้วยน้ำส้มป่อยในบ้านใหม่ เปรียบเสมือนการชำระล้างสิ่งไม่ดีที่อาจหลงเหลืออยู่ในสถานที่และเสริมความขลังให้บ้านนั้น “ข่าม” (หมายถึงมีความคงกระพันหรือคุ้มภัย) ตามคติความเชื่อดั้งเดิมของล้านนา นอกจากพิธีขึ้นบ้านใหม่แล้ว น้ำส้มป่อยยังถูกนำมาใช้ในงานพิธีมงคลอื่น ๆ เช่น งานทำบุญเมือง งานบวชนาคหรืองานบวชลูกแก้วของชาวไทยใหญ่ (ที่เรียกว่า งานบวชลูกแก้ว) โดยทำหน้าที่เป็นเครื่องหมายการชำระล้างร่างกายและจิตใจ ก่อนเข้าสู่พิธีกรรมทางศาสนาที่สำคัญ กรณีงานบวชลูกแก้ว จะมีการนำน้ำส้มป่อยมาอาบหรือสระผมให้แก่ผู้ที่เข้าอุปสมบท เพื่อชำระล้างสิ่งไม่ดีออกก่อนห่มครองผ้ากาสาวพัสตร์ ซึ่งสะท้อนคิดว่าผู้บวชได้ผ่านการชำระกายใจให้บริสุทธิ์พร้อมสำหรับชีวิตใหม่ในสมณเพศ

3.4 พิธีสืบทอด (สืบทอดคน/บ้าน/เมือง) เป็นพิธีกรรมที่ชาวล้านนานิยมทำในโอกาสต่าง ๆ เพื่อต่อดวงชะตาหรือต่ออายุให้ยืนยาว มุ่งหวังมีชีวิตอยู่อย่างสุขสบายปราศจากโรคภัยไข้เจ็บ มีความเจริญรุ่งเรือง และเพื่อความเป็นสิริมงคล พิธีสืบทอดเป็นพิธีใหญ่ที่ต้องอาศัยคนและเครื่องประกอบพิธีจำนวนมากพิธีหนึ่ง ชาวบ้านอาจทำพิธีนี้โดยเฉพาะหรือจัดร่วมกับพิธีอื่นๆ ก็ได้ และอาจจัดขึ้นเพื่อสืบทอดให้แก่คนทั้งฆราวาสหรือภิกษุ หรือหมู่บ้าน เมือง แม้กระทั่งยังชาวหรือเหมืองฝ่ายก็ได้ แต่ต้องจัดขึ้นเพื่อสืบทอดสิ่งหนึ่งสิ่งใดเพียงอย่างเดียว การสืบทอดแต่ละสิ่งอาจมีพิธีกรรมที่แตกต่างกันออกไปบ้าง ซึ่งการสืบทอดแสดงให้เห็นถึงการผสมผสานกันระหว่างความเชื่อในศาสนาพุทธ ฮินดู หรือพราหมณ์ และเรื่องผีสงเทวดา ในพิธีสืบทอด จะใช้น้ำส้มป่อยผสมในน้ำมนต์เพื่อพรมน้ำมนต์หรืออาบน้ำให้ผู้เข้าร่วมพิธีเชื่อว่าส้มป่อยช่วยขจัดเคราะห์กรรม ล้างสิ่งไม่ดีออกจากชีวิต มีพลังในการล้างสิ่งไม่ดีออกจากร่างกายและจิตใจ (จิราภรณ์ สุวรรณราช, 2560)

3.5 ประเพณีสงกรานต์ เป็นประเพณีที่ถูกสืบทอดกันมาอย่างยาวนาน และสามารถพบเห็นได้ทั่วทุกภาคในช่วงเทศกาลสงกรานต์ การสงกรานต์ในทางพระพุทธศาสนา ใช้คำว่า ถวายเครื่องกราภิเษก (สงกรานต์) โดยมีจุดประสงค์เพื่อชำระพระวรกายของพระพุทธเจ้าให้สะอาดปราศจากมลทิน ทุกปี ๆ ในช่วงเทศกาลสงกรานต์ แต่ละวัดจะมีน้ำพระพุทธชลมาภิเษกมาให้ประชาชนและนักท่องเที่ยวได้สงกรานต์ เพื่อความเป็นสิริมงคล รับอานิสงส์ให้ชีวิตสดชื่น เย็นกายเย็นใจ รับขวัญวันปีใหม่ไทย โดยการสงกรานต์มี 2 แบบ คือ 1) การสงกรานต์พุทธรูป ซึ่งเป็นตัวแทนของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า การสงกรานต์พุทธรูปซึ่งเป็นรูปเคารพ ของพระองค์ได้รับความนิยมนอย่างมาก เป็นพิธีที่จัดกันทั่วประเทศไทย โดยเฉพาะในเทศกาลสงกรานต์ การสงกรานต์อาจจะเป็นพุทธรูปที่อยู่ในบ้าน หรือมีการจัดขบวนแห่อัญเชิญพุทธรูปที่สำคัญมาประดิษฐานในที่ ๆ เหมาะสมก็ได้ ซึ่งน้ำที่ใช้ในการสงกรานต์จะเป็นน้ำที่มีเครื่องหอม ดอกไม้ที่มีกลิ่นหอม น้ำอบ น้ำปรุงต่าง ๆ เป็นต้น 2) การสงกรานต์ภิกษุสามเณร การสงกรานต์ถวายกราภิเษกแก่พระภิกษุ สามเณรอันเป็นสาวกของพระพุทธเจ้า อาจทำได้โดยใช้วิธี แบบเดียวกันกับการอาบน้ำ มีการตักน้ำรดที่ตัวท่านหรือฝ่ามือ นอกจากนี้ยังมีการถวายผ้าสบงหรือผ้าไตรตามกำลังศรัทธาได้อีกด้วย ในพิธีสงกรานต์ทั้ง 2 แบบ ชาวล้านนาจะใช้น้ำส้มป่อยผสมกับดอกไม้ มาทำรดหรือประพรมพุทธรูปและพระภิกษุสามเณร ในภาคเหนือ สื่อถึงความบริสุทธิ์ทางธรรมชาติที่ถูกนำมาใช้ในพิธีกรรมทางพุทธศาสนาอย่างลึกซึ้ง

3.6 พิธีกรรมในงานศพ ส้มป่อยมีบทบาทในพิธีศพหรืองานอวมงคลอย่างชัดเจน ชาวล้านนาโบราณ นิยมนำน้ำฝักส้มป่อยมาใช้ในการชำระล้างร่างผู้เสียชีวิต และประกอบพิธีส่งวิญญาณผู้ตายสู่สุคติ เชื่อว่าน้ำส้มป่อย จะช่วยชำระล้างสิ่งอัปมงคลที่ติดตัวผู้ตาย และหนุนส่งดวงวิญญาณให้ไปสู่ภพภูมิที่ดีได้สะดวกขึ้น ขั้นตอนหนึ่งที่สำคัญคือ การอาบน้ำศพด้วยน้ำส้มป่อย โดยจะใช้น้ำที่ผสมฝักส้มป่อย (มักใส่ขมิ้นด้วยในอดีต) ราดชำระร่างผู้เสียชีวิตให้สะอาด ก่อนทำพิธีอื่น ๆ ทางศาสนาต่อไป นอกจากนี้ ตลอดช่วงการตั้งศพและสวดอภิธรรมในบ้านหรือวัด ก็มีการประพรมน้ำส้มป่อยในบริเวณที่ตั้งศพและบริเวณบ้าน เพื่อป้องกันภูติผีวิญญาณร้ายไม่ให้เข้ามารบกวน หลังเสร็จพิธีฌาปนกิจ (เผาศพ) และผู้ร่วมงานกำลังจะเดินทางกลับ นิยมเตรียมน้ำส้มป่อยไว้ให้ผู้คนได้

ล้างมือล้างหน้า หลังกลับจากงานศพ อันเป็นการปิดเป่าสิ่งอัปมงคลหรือวิญญาณร้ายที่อาจติดตามผู้ร่วมงานออกไปให้หมด ขณะเดียวกัน ในบางพื้นที่ก็มีธรรมเนียมให้ผู้ร่วมงานเก็บผักส้มป่อยติดตัวกลับบ้านไปคนละฝักเมื่องานเผาศพเสร็จ (โดยเฉพาะในกรณีผีตายโหงหรือตายไม่ดี) เพื่อเป็นเคล็ดป้องกันวิญญาณผีตายโหงตามกลับมาด้วย ทั้งหมดนี้ แสดงถึงบทบาทของส้มป่อยในงานอวมงคล ว่าเป็นสัญลักษณ์ของการป้องกันภัยจากวิญญาณ และการชำระล้างสิ่งอาถรรพ์ให้หมดไปนั่นเอง

4. สัญลักษณ์และความหมายของส้มป่อยในระบบความเชื่อของล้านนา

ส้มป่อยในวัฒนธรรมล้านนา ทำหน้าที่เป็นสัญลักษณ์แห่งการชำระล้างและความศักดิ์สิทธิ์ที่เชื่อมโยงมิติความเชื่อพื้นบ้านเข้ากับหลักศาสนาและคติชน โดยมีความหมายหลายระดับในระบบความเชื่อท้องถิ่น ประการแรก ส้มป่อยถูกยกให้เป็น “พืชศักดิ์สิทธิ์” ที่มีอำนาจในการจัดปิดเป่าสิ่งอัปปริยจัญไร เพื่อกำจัดสิ่งชั่วร้ายหรือสิ่งไม่ดีไม่งามออกไปจากชีวิต และคำว่า “ป่อย” ในล้านนายังหมายถึง การปลดปล่อยเคราะห์กรรมและโชคร้ายออกไปอีกด้วย นอกจากด้านการปิดเป่าสิ่งไม่ดี ส้มป่อยยังมีความหมายในด้านการสร้างเสริมสิริมงคล หรือความบริสุทธิ์ให้เกิดขึ้นแก่บุคคลและสิ่งของที่เกี่ยวข้องกับพิธีกรรม ตัวอย่างเช่น ในพิธีทางศาสนา ส้มป่อยถูกใช้เพื่อชำระล้างวัตถุไทยธรรม (ของถวายพระ) ให้บริสุทธิ์ปราศจากมลทินก่อนถวายพระภิกษุสงฆ์ ด้วยการประพรมน้ำขมิ้น ส้มป่อยบนของที่ถวาย เชื่อว่าน้ำส้มป่อยเปรียบเสมือนน้ำทิพย์ที่มีความศักดิ์สิทธิ์ ช่วยทำให้เครื่องไทยธรรมสะอาดบริสุทธิ์และเกิดสิริมงคลทั้งแก่ผู้ถวายและผู้รับ เช่นเดียวกับการประกอบพิธีสงฆ์ พระพุทธรูปหรือพระธาตุสำคัญ ก็มีการใช้น้ำส้มป่อยเป็นองค์ประกอบเพื่อแสดงถึงความบริสุทธิ์และเคารพบูชา

ในระบบความเชื่อแบบพื้นบ้านล้านนา ส้มป่อยยังเกี่ยวข้องกับความเชื่อเรื่องผีและอำนาจเหนือธรรมชาติในลักษณะของการป้องกันและแก้อาถรรพ์ ตามคติชนเชื่อว่าส้มป่อยมีฤทธิ์ในการ ปิดเป่าภูติผีปีศาจ ไม่ให้เข้าใกล้ผู้คน ดังปรากฏในนิทานพื้นบ้านว่า *ผิมองไม่เห็นคนที่หลบอยู่ใต้พุ่มส้มป่อย* จึงไม่อาจทำร้ายคนผู้นั้นได้ ซึ่งตำนานนี้เองเป็นที่มาของชื่อเรียกส้มป่อยในภาษาไทยว่า “หม่าหัน” ที่แปลว่า “มองไม่เห็น” หมายถึงผิมองไม่เห็น (คนที่อยู่ใต้ต้นส้มป่อย) นั่นเอง ด้วยเหตุนี้ ส้มป่อย จึงกลายเป็นสัญลักษณ์ของเครื่องป้องกันภัยจากผีและสิ่งชั่วร้าย ยิ่งกว่านั้น ในบางชุมชน เมื่อเกิดพายุฝนฟ้าคะนองรุนแรง ชาวบ้านชาวปากะญอยังมีความเชื่อในการ “เผาฝักส้มป่อย” ให้เกิดควันฟุ้งกระจาย เพื่อสะกดหรือขับไล่พายุเมฆร้ายไม่ให้พัดกระหน่ำหมู่บ้าน ความเชื่อนี้พบในหลายกลุ่มชาติพันธุ์ทางภาคเหนือ และยังคงมีผู้นับจนถึงความศักดิ์สิทธิ์ของวิธีการดังกล่าวอยู่ จะเห็นได้ว่า บทบาทเชิงสัญลักษณ์ของส้มป่อยครอบคลุมทั้งมิติของ การปกป้องคุ้มภัย (ปิดเป่าผีร้ายอาถรรพ์ คุ้มครองคนในพิธี) การสร้างความเป็นสิริมงคล (ทำให้เกิดความบริสุทธิ์ เพิ่มความขลังแก่พิธีและวัตถุมงคล) ไปพร้อมกัน โดยแก่นแท้ของความหมายเหล่านี้ เกิดจากคติความเชื่อพื้นบ้านที่ผสมผสานกับหลักธรรมทางพุทธศาสนาอย่างกลมกลืน ดังเช่นในประเพณีปีใหม่เมือง การรดน้ำดำหัวด้วยน้ำส้มป่อย นอกจากจะเป็นการขอพรและขมาผู้ใหญ่ ตามหลักคุณธรรมทางสังคมแล้ว ยังสอดแทรกความเชื่อเรื่องบาปบุญคุณโทษ (การขอขมาโทษบาปที่ล่วงเกิน) สร้างขวัญกำลังใจในการเริ่มชีวิตใหม่ให้ผู้คนในชุมชนอีกด้วย

นอกจากนี้ สัมป่อย ยังมีบทบาทเชิงสัญลักษณ์ในพิธีกรรมทางไสยศาสตร์บางอย่าง เช่น ใช้เป็นเครื่องมือในการคืนความขลังให้แก่วัตถุมงคลหรือคาถาอาคมที่เสื่อมไปเพราะ “ผิดครู” กล่าวคือ หากผู้ใดทำผิดข้อห้ามของครูบาอาจารย์ หรือล่วงละเมิดสิ่งต้องห้ามจนของขลังเสื่อม คนนั้นสามารถใช้ น้ำสัมป่อยล้างหน้าอาบตัวเพื่อ “ขอลดโทษ” หรือฟื้นความขลังของเวทมนตร์คาถาที่ตนถือครูอยู่ได้ ตามความเชื่อว่าจะทำให้ของขลังนั้น กลับมามีฤทธิ์ดังเดิม ชาวล้านนายังเชื่อว่า น้ำสัมป่อย เป็นสื่อกลางในการขอขมาต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์หรือผีบรรพบุรุษด้วย เช่น ในงานปีใหม่เมืองที่กล่าวถึง การใช้ น้ำสัมป่อยสระเกล้าดำหัวผู้ใหญ่ ก็ถือเป็นการขอขมาโทษในสิ่งที่ลูกหลานล่วงเกิน ในรอบปีที่ผ่านมา เป็นการแสดงความกตัญญู และสร้างความสามานสามัคคีในครอบครัวและชุมชน พร้อมกับสร้างสิริมงคลไปพร้อมกัน

จากสัญลักษณ์และความหมายของสัมป่อย ในระบบความเชื่อของล้านนาข้างต้น ทำให้เห็นได้ว่าสัมป่อย นอกจากมีบทบาทในฐานะ เป็นองค์ประกอบสำคัญในพิธีกรรมทางล้านนาแล้ว ยังมีมุมมองอีกประการหนึ่งของสำคัญของสัมป่อย ที่ไม่ได้ถูกมองเพียงในแง่ของการใช้ประโยชน์ทางกายภาพเท่านั้น หากแต่ยังมีความหมายเชิงสัญลักษณ์และจิตวิญญาณที่ลึกซึ้ง โดยได้รับการยกย่องให้มีสถานะเป็นวัตถุมงคลดีสิทธิ์ ในบริบทของพิธีกรรมตามความเชื่อท้องถิ่นล้านนา วัตถุมงคลดีสิทธิ์ในที่นี้หมายถึงสิ่งที่มนุษย์เชื่อว่ามียพลังงานพิเศษ เป็นสื่อกลางที่สามารถเชื่อมโยงกับพลังเหนือธรรมชาติ หรือวิญญาณได้ ดังนั้น สัมป่อย จึงมีความความหมายเชิงสัญลักษณ์ที่สัมพันธ์กับวิถีชีวิต ความเชื่อ จิตวิญญาณของชุมชน การปฏิบัติด้านศาสนา และการเชื่อมโยงกับจิตวิญญาณของบรรพชน โดยสรุปบทบาทในประเด็นนี้ คือ

4.1 มีพลังแห่งการชำระล้าง ผักสัมป่อยมีสารซาโปนิน ซึ่งสามารถชะล้างสิ่งสกปรกได้จริงในทางกายภาพ แต่ในเชิงสัญลักษณ์ ชาวล้านนาเชื่อว่า “น้ำสัมป่อย” สามารถล้างสิ่งอัปมงคลล้างสิ่งไม่ดีออกจากกาย วาจา และใจ ล้างคราบบาปกรรม หรือพลังลบที่ติดตัวคนได้ จึงมีการนำน้ำสัมป่อยมารดในพิธีสะเดาะเคราะห์ ใช้ประพรมในพิธีบายศรี เพื่อขจัดความชั่วร้ายและเปิดทางให้ชีวิตประสบสิริมงคล

4.2 การเป็นพาหะของเจตจำนงศักดิ์สิทธิ์ ในพิธีกรรมล้านนา สัมป่อยมักถูกผสมรวมกับวัตถุมงคลอื่น ๆ เช่น ใบมะกรูด ขมิ้น น้ำอบไทย หรือดอกไม้หอม เพื่อใช้ในน้ำมนต์หรือน้ำสรงพระความร่วมมือกันของวัตถุเหล่านี้มิได้เป็นเพียงสูตรชำระล้าง หากแต่เป็น “การผสมพลัง” ระหว่างพิธีกรรมชาติที่ถูกถือว่ามีความพิเศษ ในบริบทนี้ สัมป่อยมีสถานะเป็น “พาหะ” ของเจตจำนงแห่งการขอพร ขออโหสิกรรม หรือการกลับคืนสู่ความบริสุทธิ์

4.3 บทบาทในพิธีเปลี่ยนผ่านชีวิต ตามแนวคิดของ Arnold van Gennep เสนอว่า ความหมายในชีวิตของคนเรานั้นถูกกำหนดโดยช่วงเวลาและกระบวนการแห่งการเปลี่ยนผ่าน (อคินรพีพัฒน์, 2551) ส่วนวิกเตอร์ เทอร์เนอร์ (Victor Turner) ได้กล่าวถึงพิธีกรรมแห่งการเปลี่ยนสภาพ ซึ่งเป็นพิธีที่ผู้เข้าร่วมพิธี จะเปลี่ยนสถานภาพจากต่ำไปสู่สถานภาพที่สูงขึ้น เช่น การเกิดและการตาย หรือเป็นพิธีกรรม แห่งการเข้าสู่หน่วยสังคมใหม่ เช่น การแต่งงาน (ปวิวัติ มาพบ, 2565) พิธีขึ้นบ้าน พิธีออกบวช หรือพิธีศพ ซึ่งโดยพิธีกรรมเหล่านั้นมักมีการใช้น้ำสัมป่อยเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการ

สื่อถึงการตัดขาดจากอดีตที่เป็น “ของเก่า” และการก้าวสู่สถานะใหม่ที่บริสุทธิ์และเป็นสิริมงคล น้ำส้มป่อยจึงไม่ใช่แค่สิ่งที่ชำระล้างกาย แต่เป็น “น้ำแห่งพิธีกรรม” ที่ล้างใจและเชื่อมโยงกับกฎระเบียบทางวัฒนธรรม

4.4 สัมป่อยกับทฤษฎี “สิ่งศักดิ์สิทธิ์กับสิ่งต้องห้าม” ตามแนวคิดของ Mary Douglas ในหนังสือ Purity and Danger ระบุว่าความสะอาดและความสกปรกมิได้มีความหมายทางชีวภาพเท่านั้น หากแต่เป็น “เครื่องมือทางวัฒนธรรม” ที่ใช้ควบคุมพฤติกรรมในสังคม (กนกวรรณ สมศิริวารานกุล, 2566) น้ำส้มป่อยจึงเป็นมากกว่าสารชำระล้าง เพราะมันสะท้อน “ระเบียบศีลธรรม” ที่สังคมกำหนด เช่น เด็กที่ไม่เคารพผู้ใหญ่จะต้องสำนึกผิดด้วยการล้างเท้าด้วยน้ำส้มป่อย หรือผู้ที่อยู่ในช่วงชีวิตต้องเผชิญภัยเคราะห์ จะต้องเข้าสู่กระบวนการ “ชำระจิต” ด้วยการอาบน้ำส้มป่อย

4.5 บทบาทในพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ นอกจากร่างกาย สัมป่อยยังถูกนำมาใช้ชำระ “พื้นที่” เช่น บ้านใหม่ที่เพิ่งสร้างเสร็จจะมีการประพรมด้วยน้ำส้มป่อยเพื่อไล่วิญญาณไม่ดี หรือศาลเจ้าที่ต้องการฟื้นฟูพลังความศักดิ์สิทธิ์ สัมป่อยจึงกลายเป็นวัตถุที่มีความสามารถในการ “ฟื้นฟูพลังศักดิ์สิทธิ์” ของสถานที่ ซึ่งเป็นแนวคิดร่วมกันของหลายวัฒนธรรมที่เชื่อว่าพื้นที่สามารถ “ปนเปื้อน” ได้ และต้องมีการชำระล้าง

4.6 ความเชื่อเรื่องพลังงานจิตวิญญาณ สัมป่อยถูกเชื่อว่ามี “พลังงานสะอาด” ที่สามารถสื่อสารกับพลังเหนือธรรมชาติได้ ซึ่งเข้ากับแนวคิด “Mana” ในมานุษยวิทยาศาสนา ซึ่งหมายถึง วัฒนธรรมความเชื่อ เป็นแนวการดำเนินชีวิตในกรอบความคิดตามความศรัทธาต่อความเชื่อ และยอมรับในพลังอำนาจเหนือธรรมชาติของบุคคล

พลังลึกลับที่อยู่ในสิ่งของบางอย่าง สัมป่อยจึงไม่ใช่เพียงสัญลักษณ์แห่งความสะอาดแต่ยังเป็นพาหะของเจตจำนงจิตวิญญาณ และเป็นตัวกลางระหว่างโลกมนุษย์กับโลกวิญญาณ เช่น พิธีควั่นทาน หรือพิธีสะเดาะเคราะห์

5. การเปลี่ยนแปลงบทบาทของสัมป่อยในยุคปัจจุบัน และแนวโน้มการอนุรักษ์หรือฟื้นฟู

แม้ว่าสังคมล้านนาในยุคปัจจุบัน จะเผชิญกับความเปลี่ยนแปลงจากกระแสโลกาภิวัตน์และความทันสมัย แต่สัมป่อยก็ยังคงมีบทบาทอยู่ในพิธีกรรมต่าง ๆ ของล้านนา อย่างมีนัยสำคัญ และหลายชุมชน ยังคงยึดถือปฏิบัติสืบทอดกันมาอย่างเหนียวแน่น อย่างไรก็ตาม ลักษณะการใช้สัมป่อยอาจมีการปรับตัวให้เข้ากับยุคสมัยใหม่บ้างในบางประการ เช่น วิธีการเตรียมน้ำส้มป่อยที่แต่เดิมจะผสมขมิ้นสด (น้ำขมิ้นส้มป่อย) ปัจจุบันบางแห่งเปลี่ยนมาใช้น้ำอบน้ำหอมและดอกไม้แห้งแทน เพื่อความสะดวกและมีกลิ่นหอมนุ่มนวลขึ้น แต่องค์ประกอบหลักคือฝักส้มป่อยแห้งยังคงขาดไม่ได้ในพิธีอยู่เช่นเดิมอีก ทั้งทุกวันนี้ ฝักส้มป่อยแห้งสามารถหาซื้อได้ง่ายขึ้น ตามตลาดสมุนไพรและร้านค้าออนไลน์ ทำให้คนรุ่นใหม่ที่อาจไม่มีต้นส้มป่อยในบริเวณบ้าน ก็ยังสามารถจัดหาฝักส้มป่อยมาประกอบพิธีตามประเพณีได้สะดวก

ในด้านความนิยม อาจกล่าวได้ว่า สัมป่อยยังคงปรากฏให้เห็นในพิธีกรรมใหญ่ ๆ ของล้านนาอย่างต่อเนื่อง โดยเฉพาะในงานประเพณีที่เกี่ยวข้องกับการส่งเสริมอัตลักษณ์ท้องถิ่น เช่น

งานสงกรานต์ งานพิธีกรรมในวัดวาอาราม และงานบุญสำคัญของชุมชนชนบท อย่างไรก็ตาม ในเขตเมืองหรือสังคมที่เปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว บทบาทของสัปปอย อาจเบาบางลงบ้างในวิถีชีวิตประจำวัน คนรุ่นใหม่บางส่วน อาจไม่ได้ตระหนักถึงรายละเอียดปลีกย่อยของการใช้สัปปอยเท่าคนรุ่นก่อน แต่ก็ยังเห็นคุณค่าเชิงสัญลักษณ์ของมันอยู่ เช่น ยังคงเข้าใจว่าน้ำที่ใช้รดน้ำดำหัวต้องเป็นน้ำผสมสัปปอยเพื่อความเป็นมงคล หรือยังรักษาธรรมเนียมการล้างมือล้างหน้าด้วยน้ำสัปปอยหลังกลับจากงานศพตามที่ผู้ใหญ่แนะนำ

แนวโน้มในอนาคตของการอนุรักษ์และฟื้นฟูบทบาทสัปปอย นับว่าน่าสนใจ สนับสนุน ด้วยกระแสการหวงแหนมรดกภูมิปัญญาท้องถิ่นที่เพิ่มขึ้น สัปปอยในฐานะ “สมุนไพรศักดิ์สิทธิ์แห่งล้านนา” กำลังได้รับความสนใจจากทั้งนักวิชาการและคนรุ่นใหม่ ตัวอย่างเช่น มีงานวิจัยล่าสุดที่ศึกษาพิธีกรรม และคุณค่าการใช้สัปปอยในล้านนาอย่างเป็นระบบ เพื่อรวบรวมองค์ความรู้ต่าง ๆ ไว้เป็นลายลักษณ์อักษรและตีความเชิงสัญลักษณ์อย่างลึกซึ้ง อีกทั้ง ยังมีการนำสัปปอยไปต่อยอดในเชิงสุขภาพและเศรษฐกิจชุมชน อาทิ การพัฒนาผลิตภัณฑ์สมุนไพรจากสัปปอย (เช่น แชมพูสมุนไพรสัปปอย สบู่สมุนไพร) ที่ได้รับความนิยมทั้งจากคนในท้องถิ่นและผู้บริโภคทั่วไป ซึ่งนอกจากจะสร้างรายได้แก่ชุมชนแล้ว ยังช่วยให้ภูมิปัญญาการใช้สัปปอย ไม่สูญหายไปตามกาลเวลา นอกจากนี้ หน่วยงานวัฒนธรรมหลายแห่งในภาคเหนือ (เช่น เครือข่ายพิพิธภัณฑ์พื้นบ้านและศูนย์วัฒนธรรมประจำหมู่บ้าน) ได้จัดกิจกรรมสาธิตการทำน้ำมันสัปปอย และพิธีสะเดาะเคราะห์แบบโบราณ ให้เยาวชนได้เรียนรู้และมีส่วนร่วมในงานเทศกาลต่าง ๆ สิ่งเหล่านี้ เป็นสัญญาณเชิงบวกว่า บทบาทของสัปปอยในพิธีกรรม และความเชื่อของล้านนา ยังคงได้รับการสืบทอดและปรับตัว ไม่เลือนหายไปไหน และจะยังคงดำรงอยู่ควบคู่กับเอกลักษณ์วัฒนธรรมล้านนาไปอีกยาวนาน

ในบริบทของวัฒนธรรมล้านนา “สัปปอย” มิได้เป็นเพียงพืชสมุนไพรที่ใช้ในชีวิตประจำวัน หากแต่เป็นองค์ประกอบสำคัญในระบบความเชื่อและพิธีกรรม ที่หลอมรวมจิตวิญญาณของผู้คนกับธรรมชาติอย่างแนบแน่น สัปปอยมีบทบาทสำคัญในพิธีกรรมชำระล้างสิ่งอัปมงคล เช่น พิธีสะเดาะเคราะห์ พิธีล้างชวย และพิธีแหกขวัณ ซึ่งสะท้อนถึงการมองโลกตามแนวคิดแบบองค์รวม ที่เห็นว่าร่างกาย จิตใจ และพลังชีวิตของมนุษย์มีความเกี่ยวโยงกันอย่างลึกซึ้ง การใช้สัปปอยในพิธีกรรมต่าง ๆ นั้น แสดงให้เห็นถึงความศรัทธาในพลังธรรมชาติที่มีอยู่ในพืชสมุนไพร และในขณะเดียวกันก็เป็นเครื่องมือสื่อสารระหว่างมนุษย์กับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ความเชื่อที่ว่าสัปปอยสามารถชำระล้างความทุกข์ ร้อน ความอัปมงคล หรือพลังด้านลบออกจากชีวิต ถือเป็นสัญลักษณ์ของ “ความหวัง” ที่ผู้คนยึดเหนี่ยวในยามเผชิญกับความยากลำบาก

นอกจากนี้ การปรากฏของสัปปอยในวรรณกรรมชาดก ยังยืนยันถึงความสำคัญของพืชชนิดนี้ในมิติทางพุทธศาสนาและวรรณกรรมพื้นบ้าน ความเชื่อในคุณสมบัติศักดิ์สิทธิ์ของสัปปอย จึงไม่ได้หยุดอยู่ที่การใช้งานเชิงสมุนไพรเท่านั้น แต่ยังแผ่ขยายเข้าสู่โลกแห่งจิตวิญญาณและจารีตประเพณีอย่างมีนัยสำคัญ ด้วยเหตุนี้ สัปปอยจึงควรถูกมองในฐานะ “สื่อกลางของความศรัทธา” ที่สะท้อนภูมิปัญญาและวิถีคิดของชาวล้านนา บทบาทของสัปปอย จึงครอบคลุมทั้งในมิติกายภาพ จิตใจ และสังคม เป็นหลักฐานเชิงวัฒนธรรมที่แสดงให้เห็นถึงความสามารถของชุมชนท้องถิ่น ในการ

สร้างระบบความรู้ที่สอดคล้องกับธรรมชาติ และจิตวิญญาณของผู้คน การศึกษาสัมป่อยในมิติดังกล่าว จึงมิใช่เพียงเพื่อการอนุรักษ์พันธุ์พืชหรือภูมิปัญญาพื้นบ้านเท่านั้น หากยังเป็นการทำความเข้าใจรากฐานของวัฒนธรรม ความเชื่อ และโลกทัศน์ของชาวล้านนาอย่างลึกซึ้ง อันจะนำไปสู่การสร้างแนวทางในการส่งเสริมคุณค่าทางวัฒนธรรมที่ยั่งยืนในอนาคต

องค์ความรู้ใหม่

สัมป่อยกับบทบาทในพิธีกรรมและความเชื่อท้องถิ่นล้านนา สามารถสรุปเป็นองค์ความรู้ดังนี้

1. การบูรณาการระหว่างธรรมชาติกับความเชื่อท้องถิ่นล้านนา สัมป่อยไม่ใช่เพียงพืชสมุนไพรทั่วไป แต่เป็น “พืชศักดิ์สิทธิ์” ที่มีบทบาทเชื่อมโยงระหว่างธรรมชาติกับจิตวิญญาณชุมชน บ่งชี้ว่าชาวล้านนาเห็นธรรมชาติเป็นองค์ประกอบสำคัญของความศักดิ์สิทธิ์ ไม่ใช่เพียงทรัพยากรที่นำมาใช้ประโยชน์ สิ่งที่ทำให้สัมป่อยเป็นพืชศักดิ์สิทธิ์ คือการกำหนดเวลาและพื้นที่ในการเก็บพืชตามความเชื่อว่าการเก็บผักสัมป่อยต้องทำในวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 5 (ภาคเหนือ) เพื่อกองไว้ซึ่งพลังศักดิ์สิทธิ์ แสดงถึงระบบความรู้เชิงเวลาศักดิ์สิทธิ์ และพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ในวัฒนธรรมล้านนา

2. ภูมิปัญญาพื้นบ้านที่หลอมรวมพระพุทธศาสนาและความเชื่อเรื่องผี การใช้สัมป่อยในพิธีกรรมสะเดาะเคราะห์ รดน้ำดำหัว และการชำระล้างสิ่งอัปมงคล สะท้อนระบบความเชื่อคู่ขนานระหว่างพระพุทธศาสนากับความเชื่อผีในล้านนา ซึ่งผสมผสานกันระหว่างการนำประเพณีทางล้านนา พร้อมกับการนำพิธีกรรมทางพระพุทธศาสนา มาประกอบกับพิธีกรรมของล้านนาอย่างแนบแน่น ไม่แยกส่วนอันเป็นอัตลักษณ์ที่โดดเด่นอย่างเห็นได้ชัด

3. การใช้พืชเป็นสื่อกลางในพิธีกรรมทางสังคมและจิตวิญญาณ สัมป่อยทำหน้าที่เป็น “สื่อกลาง” ระหว่างมนุษย์กับสิ่งเหนือธรรมชาติ เช่น บรรพชน เทวดา หรือพลังธรรมชาติ แสดงให้เห็นว่าพืชสามารถมีบทบาททางวัฒนธรรมของสังคมล้านนา ในการนำสัมป่อยมารดหรือประพรมเพื่อแสดงความเคารพต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ (แสดงความบริสุทธิ์) การปิดเป่า สิ่งชั่วร้าย เช่น เคราะห์ร้าย ภูตผี วิญญาณอัปมงคล รวมถึงลบล้างอาถรรพ์ก่อนติดต่อหรืออัญเชิญสิ่งศักดิ์สิทธิ์ เช่น ในพิธีบายศรีสู่ขวัญ

ภาพ 1 สัมป่อยกับบทบาทในพิธีกรรมและความเชื่อท้องถิ่นล้านนา

สรุป

สัมป่อย จึงมิใช่เพียงพืชสมุนไพร แต่เป็นสื่อกลางของความศรัทธา ความหวัง และความเชื่อทางจิตวิญญาณในบริบทวัฒนธรรมล้านนา บทบาทของสัมป่อยในพิธีกรรมชำระสิ่งอัปมงคลมีความสำคัญทั้งในมิติทางกาย จิตใจ และสังคม การปรากฏของสัมป่อยในวรรณกรรมชาดกยิ่งตอกย้ำถึงพลังแห่งความเชื่อและความศักดิ์สิทธิ์ ที่สืบทอดจากอดีตสู่ปัจจุบัน บทความนี้ จึงหวังเป็นอย่างยิ่งว่าความเข้าใจเกี่ยวกับสัมป่อย จะช่วยให้เห็นถึงความลึกซึ้งของภูมิปัญญาท้องถิ่น และคุณค่าทางวัฒนธรรมที่ควรค่าแก่การอนุรักษ์และส่งเสริมในอนาคต

เอกสารอ้างอิง

- กรมการศาสนา. (2560). รายงานสถานการณ์ทางศาสนา ประเพณี และวัฒนธรรมของประเทศไทย. กรุงเทพฯ: กระทรวงวัฒนธรรม.
- กรมอนามัย. (2561). สมุนไพรพื้นบ้านกับโภชนาการ. กรุงเทพฯ: สำนักส่งเสริมสุขภาพ.
- กองส่งเสริมศิลปวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยนเรศวร. (2564). สัมป่อย พืชศักดิ์สิทธิ์แห่งล้านนา. สืบค้นเมื่อ 3 พฤษภาคม 2568. เข้าถึงได้จาก <https://www.nuac.nu.ac.th/?p=16941>
- โครงการอนุรักษ์พันธุกรรมพืช. (2564). สมุนไพรไทย 200 ชนิด. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.
- จารุวรรณ วรรณศิริ. (2561). ภูมิปัญญาท้องถิ่นกับความเชื่อเรื่องการชำระล้างในล้านนา. เชียงใหม่: มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- จิราภรณ์ สุวรรณราช. (2560). สัมป่อยกับภูมิปัญญาการแพทย์แผนไทย. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์โอสภสศาลา.

- นรชาติ หอมสุวรรณ. (2560). ตำนานและความเชื่อเรื่องสัมป่อยในล้านนา. เชียงใหม่: มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- นรชาติ หอมสุวรรณ. (2560). ภูมิปัญญาทางวัฒนธรรมกับพืชสมุนไพรล้านนา: กรณีศึกษาสัมป่อย. เชียงใหม่: สำนักพิมพ์ภูมิปัญญา.
- ประคอง กระแสชัย. (2524). ความเชื่อกับพฤติกรรมทางสังคมในภาคเหนือ: ศึกษาจากพิธีกรรมล้านนา. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- ปริญญา มงคลชัย. (2554). การศึกษาเปรียบเทียบพิธีล้างเมืองของล้านนาและลุ่มน้ำโขง. วารสารมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยพะเยา, 3(2), 55–73.
- พเยาว์ เหมือนวงษ์. (2550). สมุนไพรพื้นบ้านล้านนา. เชียงใหม่: สถาบันวิจัยและพัฒนาสมุนไพรภาคเหนือ.
- พรรณเพ็ญ เครือไทย. (2540). วรรณกรรมพุทธศาสนาในล้านนา. กรุงเทพฯ: ตรัสวิน.
- พระมหาสุทิตย์ อาภากร. (2548). การศึกษาองค์ความรู้และภูมิปัญญาท้องถิ่นที่ปรากฏในวรรณกรรมพระพุทธศาสนาเรื่อง อานิสงส์และคัมภีร์ที่ใช้เทศน์ในเทศกาลต่าง ๆ ของล้านนา. (วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต). บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระอธิการโยธิน อินทะนะ, จีระศักดิ์ ปันลำ และสมจันท์ ศรีปรัชยานนท์. พิธีกรรมและคุณค่าการใช้สัมป่อยในวัฒนธรรมล้านนา. วารสารบัณฑิตแสงโคมคำ, 7(2), 334–348.
- ศรีศักร วัลลิโภดม. (2543). มิติพิธีกรรมกับสังคมไทย. กรุงเทพฯ: มติชน.
- ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน). (2562). ชาติพันธุ์ในประเทศไทย: ล้านนา. กรุงเทพฯ: ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน).
- สร้อยดี อ่องสกุล. (2561). ประวัติศาสตร์ล้านนา. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง.
- สิงฆะ วรรณสัย. (2522). ชาดกล้านนา: โลกทัศน์และมิติทางวรรณกรรมพื้นบ้าน. เชียงใหม่: มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว และเดวิด เค. วัยอาจ. (2543). ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่. เชียงใหม่: สำนักพิมพ์ซิลค์เวอร์ม.